

Bala sar Mosque Dating

By Hamed Tahmasbi Zaveh¹

Abstract:

The Bala sar Mosque is the first mosque and place of worship which was built in the west of the Razavi Mausoleum following the martyrdom of Imam Reza (A.S.). The Bala sar Mosque is likely the same mosque that Moqadasi considered the best mosque in Khorasan. Because of large and magnificent mosques in Nughan, Tabaran, and Nishapur in Khorasan, the proximity of the Bala sar Mosque to the Imam Reza's Holy Mausoleum, and the virtue of praying in this mosque may have led Moqadasi to consider the Bala sar Mosque as the best mosque in Khorasan. Although determining the construction date of the Bala sar Mosque would greatly help in understanding the emergence and evolution of the Holy Razavi Shrine's architectural complex, the exact construction date of this mosque has not yet been clearly identified and explained.

In an incorrect reading of the Tarikh-e Bayhaqi (Bayhaqi's History), the founder of this small mosque has been stated as Abu al-Hasan Iraqi, the secretary of Sultan Masoud Ghaznavi (r. 1030-1042). Moreover, the burial of Iraqi in the Bala sar Mosque has strengthened this claim. This article, in an attempt to provide a suitable answer to clarify the construction date and founder of the Bala sar Mosque, has tried to examine the issue of attributing the construction of the Bala sar Mosque to Abu al-Hasan Iraqi by presenting historical evidence and referring to the fifth century AH endowed Qur'ans to the Astan Quds Razavi. Finally, this article tries to prove that, as Moqadasi stated, this mosque was built by A'mid al-Duwlah Fa'iq during the Samanid period.

Keywords:

Bala sar Mosque, Imam Reza Shrine, Ghaznavid, Samanid.

تاریخ یابی مسجد بالاسر

حامد طهماسبی زاوه^۱

چکیده

مسجد بالاسر، نخستین مسجد و فضای عبادی است که بعد از شهادت حضرت رضا علیه السلام در سمت غربی بقعه رضوی ساخته شده است. مسجد بالاسر به احتمال، همان مسجدی است که مقدسی آن را بهترین مسجد خراسان می‌داند. با توجه به وجود مساجد جامع و بزرگ در نوقان، طابران و نیشابور در خراسان، شاید نزدیکی مسجد بالاسر به قبر مبارک حضرت رضا علیه السلام و فضیلت نماز خواندن در این مسجد موجب آن شده تا مقدسی، مسجد بالاسر را بهترین مسجد خراسان بداند. با وجود آنکه، تعیین زمان ساخت مسجد بالاسر کم‌کم شایانی به درک چگونگی پیدایش و سیر تکامل مجموعه معماری حرم مطهر رضوی می‌نماید؛ اما تاکنون زمان ساخت این مسجد به روشنی مشخص و تبیین نشده است. در خوانشی ناصحیح از متن تاریخ بیهقی، بانی ساخت این مسجد کوچک را ابوالحسن عراقی دبیر سلطان مسعود غزنوی (حک: ۴۲۱-۴۳۲ ه.ق)، بیان نموده‌اند. از سوی دیگر دفن عراقی در مسجد بالاسر نیز بر قوت گرفتن این مسئله نیز دامن زده است. این مقاله در راستای رسیدن به پاسخی مناسب برای روشن نمودن زمان ساخت و بانی مسجد بالاسر، سعی نموده با بیان مدارک تاریخی و ارجاع به قرآن‌های وقفی سده پنجم هجری موجود در آستان قدس رضوی، ابتدا مبحث انتساب ساخت مسجد بالاسر به ابوالحسن عراقی را مورد کنکاش قرار داده و در انتها اثبات کند که این مسجد را همان‌طور که مقدسی بیان نموده، عمیدالدوله فائق در دوره سامانیان بنا کرده است.

واژگان کلیدی

مسجد بالاسر، حرم امام رضا علیه السلام، غزنوی، سامانیان.

مسجد بالاسر در غرب روضه منوره و شرق دارالسیاده قرار گرفته و ابعاد آن به عرض ۴/۵۰ متر و طول ۸ متر و ارتفاع ۱۰ متر است (رضایی برجکی، ۱۳۹۳: ۱۹۴). مسئله اصلی این پژوهش رسیدن به پاسخی مناسب برای دو موضوع اساسی (زمان ساخت و سازنده)، درباره مسجد بالاسر است. یافتن پاسخی علمی برای این موضوع از آن رو مسئله اصلی این پژوهش را شامل می‌شود که زمان ساخت مسجد بالاسر به درک چگونگی شکل‌گیری و پیدایش حرم و سیر توسعه آن کمک می‌کند. بدیهی است انجام مطالعات کتابخانه‌ای جامع درباره هسته مرکزی حرم و امیدواری به انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در این محدوده در آینده، می‌تواند به صورت علمی و متقن منشأ شکل‌گیری و نحوه پیدایش مجموعه حرم مطهر را روشن و تبیین نماید. از این رو در این پژوهش سعی بر این بوده تا زمان ساخت و بانی مسجد بالاسر که گمان می‌رود نخستین بنایی است که بعد از بقعه رضوی ساخته شده است روشن شود. از این رو دو سوال برای این پژوهش در نظر گرفته شده: (۱) ساخت و الحاق مسجد بالاسر به روضه منوره حضرت رضا (ع)، در چه دوره زمانی اتفاق افتاده است؟ (۲) بانی و سازنده مسجد، چه کسی بوده است؟

در این مقاله با تکیه بر روش کتابخانه‌ای و استناد و رجوع به کتب و اسناد تاریخی و قرآن‌های وقفی موجود در آستان قدس رضوی، سعی شده است تا پاسخی مناسب برای سؤالات این پژوهش ارائه شود.

در این زمینه تاکنون تحقیقاتی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: در برخی از متون و منابع متأخر، مسجد بالاسر را از آثار ابوالحسن عراقی (متوفی ۴۲۹ هـ.ق) بیان نموده‌اند (مولوی و همکاران، ۳۵: ۱۳۶۹/بینش، ۶۰: ۱۳۴۶/عطاردی، ۱۴۳: ۱۳۷۱/سیدی، ۵: ۱۳۹۴). اما از آن رو که موضوع اصلی پژوهش‌های فوق، معرفی کلی مجموعه حرم مطهر بوده، به صورت اختصار به مبحث مسجد بالاسر در آن‌ها پرداخته شده و به این سبب برخی از زوایای تاریخی در مورد این مسجد، مورد توجه قرار نگرفته است. که همین امر ضرورت انجام یک پژوهش مستقل را در مورد مسجد بالاسر بیش از پیش ضروری می‌نمود. این مسجد برخلاف آنچه که تاکنون در متون و منابع مطرح شده، ابوالحسن عراقی در دوره غزنویان نساخته، بلکه به عنوان کهن‌ترین مسجد در مجموعه حرم مطهر در دوره سامانیان توسط عمیدالدوله فائق ساخته شده است. این نوشتار کوتاه به بررسی شواهد و قرائنی می‌پردازد که در موضوع زمان ساخت مسجد بالاسر راهگشا باشد.

این مسجد در گذشته از طریق یک پنجره فولادی زرکوب به بقعه متصل می‌شده که اکنون این پنجره به موزه رضوی منتقل شده است (رضایی برجکی، ۱۹۴: ۱۳۹۳). این پنجره را شاه‌رخ شاه تیموری (حک: ۸۰۷-۸۵۰ هـ.ق) در ماه محرم سال ۸۱۷ هـ.ق وقف حرم نموده و تا دهه پنجاه شمسی در فاصله دارالسیاده و مسجد بالاسر نصب بوده است (صمدی، ۳۱: ۱۳۵۱/مولوی و همکاران، ۳۶: ۱۳۶۹). بر کتیبه بالای آن نوشته است: «امر بعمارة هذا البنجره من خالص ماله السلطان الاعظم مالک الرقاب الامم معزالدنيا والدين شاه‌رخ بهادر خلدالله ملکه» و در قسمت پایین آن نوشته: «اعز المولانا السلطان المعظم مالک الرقاب الامم سلطان السلاطين العرب والعجم فی تمت شهور محرم من سنه سبع عشر و ثمانمائه عمل استاد شیخ علی خودگر بخارائی عمل استادان کوفتگر مولانا شمس طبسی و استاد محمود کوفتگر و استاد سعادت و شرافت خواجه حسین زاهد» و «عمل حاجی محمد بن علی حافظ اسفراینی فی شهور محرم سنه سبع عشر و ثمانمائه». این پنجره در سال ۹۸۴ هـ.ق توسط محمدیگ ترکمان مرمت شد: «واظن علی كافة العالمین بیه عدله و احسانه و المال ایالت دستگاه محمدیگ موصولو ترکمان به تجدید مرمت یافت این پنجره مبارکه به اضافه آلات برنجی در تاریخ شهر جمادی الاخر سنه اربع و ثمانین و تسعمائه من الهجر کتیبه حسن

بن رضا بن حاجی محمود الخادم» (صمدی، ۱۳۵۱:۳۳). اتصال میان بقعه و مسجد بالاسر در زمان فتحعلی شاه (حک: ۱۲۱۲-۱۲۵۰ ه.ق) به سال ۱۲۹۹ ه.ق به همت شاهزاده محمدولی میرزا، حاکم وقت خراسان صورت گرفت (مولوی و همکاران، ۱۳۶۹:۳۵ / سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲:۲۳۱).

کف مسجد و ازاره‌ها با سنگ مرمر و دیوارها تا سقف با کاشی معرق مزین شده است. سقف این مسجد از چوب و آجر ضربی بوده که در اوایل دهه پنجاه شمسی، این سقف برداشته شد و با بتن مسلح تجدید گردید. ضلع شمالی آن توسعه یافت و به رواق دارالشکر متصل گردید. محراب نفیس زرین فام آن که در سال ۱۳۴۰ ه.ق، توسط علی بن محمد ابی طاهر ساخته شده است. در طی تعمیرات سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۴ ه.ش به موزه رضوی منتقل شد (عطاردی، ۱۳۷۱:۱۴۲ / موتمن، ۱۳۴۸:۱۲۸). مسجد بالاسر در چوبی بزرگی (۱۸۰×۳۵۰ سانتی متر)، داشته است که اکنون در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، براساس کتیبه آن «امر هذہ بتجدید العماره للمسجد الشریف المرتضی الاعظم الاعلم سلطان النقباء فی العالم امیر عبدالحی بن امیر طاهر موسوی»، این مسجد در دوره تیموری مرمت شده است. شواهد و قرائن تاریخی گواه آن است که ساخت و نصب این در و همچنین مرمت مسجد بالاسر پیش از سال ۸۳۰ ه.ق روی داده باشد (شیخی و تندی، ۸۱-۹۲: ۱۳۹۴).

در توصیف مرمت آن در دوره صفویه این چنین آمده است: «در صفة مذکوره (صفه مابین مسجد و بقعه)، در دو طرف این چند شعر به خط نستعلیق بسیار جلی، حجاری شده است:

دارد شرف از مشهد سلطان خراسان
در دولت پاینده شاهنشاه ایران
عباسقلیخان فلک جاه و ملک جان
این خدمت شایسته چو آورد به پایان
نیکو عملی ماند ز عباسقلیخان
(صنیع الدوله، ۱۳۰۲: ۱۰۳).

این مسجد فرخنده که بر مسجد اقصی
تعمیر شد و نقش شد و زیب دگر یافت
از همت سرحلقه اصحاب شهامت
این نقش روان بخش چو افزود بر این طاق
خرم پی تاریخ طرازش بشنا گفت

بررسی شواهد

مقدسی در کتاب احسن التقاسیم که در سال ۳۷۵ ه.ق نگاشته شده، در مورد محدوده حرم حضرت رضا علیه السلام این چنین بیان می‌دارد: «قبر علی الرضی در طوس است و دژی^۱ برای آن ساخته شده که خانه‌ها و بازار دارد. عمیدالدوله فائق نیز مسجدی بر آن ساخت که در همه خراسان به از آن نیست» (مقدسی ج ۲، ۱۳۶۱: ۴۸۸). با توجه به این که مقدسی بیان داشته که قبر امام در طوس است و به بارو و بازار آن اشاره دارد می‌توان به جدا بودن محدوده حرم از شهر نوقان پی برد. در این محدوده که شالوده شهر مشهد الرضا را شکل می‌داده در نیمه دوم قرن چهارم هجری مسجدی در بالاسر حضرت رضا علیه السلام ساخته شده که محل آموزش و اشاعه اصول مذهب تشیع گردیده است که از آن جمله می‌توان به حضور شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ه.ق) و آموختن بخش‌هایی از امالی در ماه شعبان سال ۳۶۷

۱. باروی مورد اشاره مقدسی، قدیمی‌ترین بارویی است که پیرامون شهر مشهد کشیده شده بود و تا سال ۵۱۵ ه.ق که فرامرز بن علی حاکم آل کاکویه بیز در دور شهر مشهد بارویی جدید و مستحکم ساخت، کاربرد دفاعی خود را برای شهر مشهد حفظ کرده بود. سازنده باروی اولیه شهر و زمان ساخت آن به روشنی مشخص نیست.

و ذی الحجّه ۳۶۸ هـ. ق و برگزاری جشن عید غدیر اشاره نمود (شیخ صدوق، ۱۳۷۶). شیخ صدوق همچنین در بیان حدیثی در کتاب **عیون اخبار الرضا** به وجود مسجد بالاسر اشاره می‌نماید: «حدثنا أبو العباس... الحاكم رضي الله عنه قال: سمعت أبا علي عامر بن عبد الله البيوردي الحاكم بمرورود و كان من أصحاب الحديث يقول: حضرت مشهد الرضا عليه السلام بطوس فرأيت رجلاً تركياً قد دخل القبه و وقف عند الرأس و جعل يبكي و يدعو بالتركية و يقول: يا رب إن كان ابني حياً فاجمع بيني و بينه و إن كان ميتاً فاجعلني من خبره على علم و معرفة قال: و كنت أعرف اللغة التركية فقلت له: أيها الرجل مالك؟ فقال كان لي ولد و كان معي في حرب اسحاق آباد ففقدته و لأعرف خبره و له أم تديم البكاء عليه، فأنا أدعو الله تعالى هيهنا في ذلك لاني سمعت أن الدعاء في هذا المشهد مستجاب قال: فرحمته و أخذته بيده و أخرجه لاضيفه ذلك اليوم فلما خرجنا من المسجد لقينا رجلاً شاباً» (شیخ صدوق ج ۱، ۳۲۰: ۱۳۸۷). در این داستان متوجه می‌شویم مرد ترک زبان داخل قبه می‌شود و در قسمت بالاسر حضرت دعا می‌کند و از مسجد خارج می‌شود. از این رو می‌توان با قطعیت بیان کرد که در زمان نگارش کتاب **عیون اخبار الرضا** توسط شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ هـ. ق)، مسجدی در بالاسر حضرت وجود داشته است. مسجدی که مقدسی نیز در احسن التقاسیم به آن اشاره کرده است. بررسی وقایع تاریخی و وقفنامه‌های قرآنی و مرمت‌های صورت گرفته در مسجد بالاسر (جدول شماره یک)، نشان‌دهنده اهمیت این مسجد، با وجود مساحت کم آن به خاطر قرارگیری در نزدیک‌ترین فاصله با قبر مبارک حضرت رضا علیه السلام، است.

با وجود این، اشاره بیهقی به دفن ابوالحسن عراقی در مسجد بالاسر و بیان این جمله که «مال این کار را در حیات خود بداده بود» (بیهقی، ۵۸۰: ۱۳۹۰)، باعث برداشت‌هایی اشتباه از سوی برخی از محققان شده که مسجد بالاسر را منتسب به سده پنجم هجری (دوره غزنویان) و ساخته بوالحسن می‌پندارند که این برداشتی ناصحیح از متن کتاب تاریخ بیهقی است. بیهقی در وقایع سال ۴۲۹ هـ. ق می‌نویسد: «ابوالحسن عراقی دبیر فوت کرده بود و تابوتش به مشهد علی موسی الرضا رضوان الله علیه بردند به طوس و آنجا دفن کردند که مال این کار را در حیات خود بداده بود و کاریز مشهد را که خشک شده بود، باز روان کرده و کاروان‌سرای برآورده و دیهی مستغل سبک خراج بر کاروانسرای و بر کاریز وقف کرده». بیهقی در ادامه می‌گوید که در سال ۴۳۱ هـ. ق «به نوقان رفتم و تربت رضا رضی الله عنه زیارت کردم گور عراقی را دیدم در مسجد آنجا که مشهد است در طاقی پنج گز از زمین تا طاق و او را زیارت کردم» (بیهقی، ۵۸۰: ۱۳۹۰).

دلایلی بر عدم ساخت مسجد از سوی ابوالحسن عراقی وجود دارد که در ادامه به آن می‌پردازیم:

الف) بیهقی بیان می‌دارد که تابوت ابوالحسن را به مشهد بردند و آنجا دفن کردند و مال این کار را در حیاتش داده بود. اشاره بیهقی به این موضوع «که مال این کار را در حیاتش داده بود» به هزینه تدفین و هزینه حمل جسد به مشهد برمی‌گردد نه ساخت مسجد بالاسر. از آنچه که در تاریخ بیهقی ذکر شده، نمی‌توان استنباط نمود که عراقی هزینه ساخت مسجد بالاسر را داده باشد.

ب) از سوی دیگر، بیهقی اقدامات عمرانی را که عراقی در مشهد انجام داده به دقت و با جزئیات بیان می‌کند: «کاریز مشهد را باز روان کرد و کاروان‌سرای بساخت و دهی وقف کرد». با همه این ریزه‌کاری‌هایی که او بیان می‌کند به ساخت مسجد از سوی عراقی اشاره‌ای نمی‌کند. مسلماً اگر مسجد بالاسر در دوره غزنوی یا توسط عراقی ساخته شده بود، حتماً بیهقی بدان اشاره می‌نمود.

ج) دلیل دیگر بر عدم ساخت مسجد بالاسر از سوی ابوالحسن عراقی، اشاره صریح مقدسی در **احسن التقاسیم**

است. آنجا که بیان می‌دارد: عمیدالدوله فائق مسجدی بر آن ساخت که در همه خراسان به از آن نیست (مقدسی ج ۲، ۱۳۶۱: ۴۶۸). در همین زمینه، بیهقی بیان می‌کند که: «... مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام، که بوبکر شهمرذ کدخدای فائق الخادم خاصه، آبادان کرده بود...» (بیهقی، ۱۳۹۰: ۳۰۶). فائق در اصل برده‌ای رومی از اهالی اندلس بود و در جوانی به غلامی سامانیان درآمد و در زمان حکومت امیر منصور بن نوح سامانی (حکومت ۳۵۰ تا ۳۶۵ هـ.ق)، از خواص وی شد و به فائق الخاصه خادم، شهرت یافت. وی در زمان نوح بن منصور از امرای ارشد حکومت سامانیان شد و از سال ۳۷۱ هـ.ق در خراسان صاحب سمت شد که تا سال ۳۸۵ هـ.ق در این سمت باقی ماند و در این مدت چند سال نیز حاکم طوس شد. وی در شعبان سال ۳۸۹ هـ.ق درگذشت (بیهقی، ۱۳۹۰: ۸۰۱/ سیدی، ۱۳۹۴: ۵).

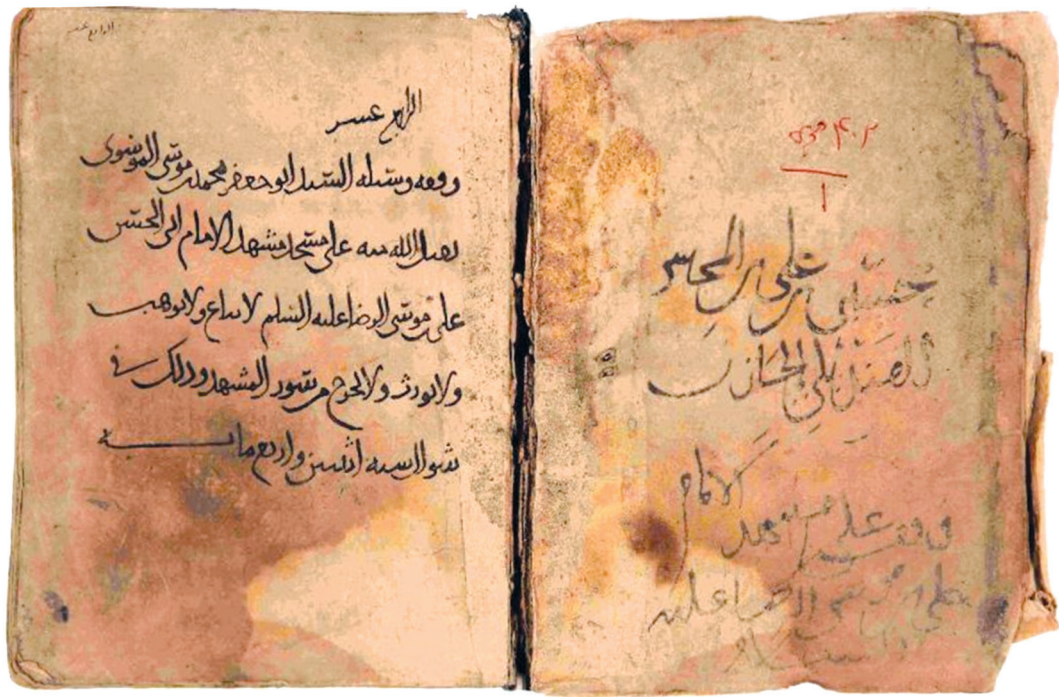
د) ابوالحسن عراقی در ربیع‌الاول سال ۴۲۷ هـ.ق دبیر سلطان مسعود غزنوی (حک: ۴۲۱-۴۳۲ هـ.ق) شد و در جمادی‌الاول سال ۴۲۸ هـ.ق از این سمت برکنار شد و چندی بعد در شعبان سال ۴۲۹ هـ.ق بعد با دسیسه همسرانش کشته شد و بنا بر وصیتش، جنازه‌اش را به مشهد بردند و در مسجد بالاسر دفن کردند. از همین رو اگر عراقی را بانی مسجد بالاسر بدانیم، وی تنها در فاصله سال‌های ۴۲۷ و ۴۲۸ هـ.ق فرصت این را داشته که اقدام به ساخت مسجد بالاسر نماید؛ اما با توجه به موقعیت و فاصله مناره (موقعیت کنونی در پشت ایوان جنوبی صحن عتیق) از روضه منوره، معقول است که متصور شویم در حد فاصل روضه منوره تا مناره بناهایی وجود داشته که معمار به ناچار مجبور بوده تا مناره را با این فاصله از گنبد بسازد. براساس متن کتاب تاریخی بیهقی: «مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام که بوبکر شهمرذ کدخدای فائق الخادم خاصه آبادان کرده بود. سوری در آن زیادت‌های بسیار فرموده بود و مناره‌ای کرد و دیهی خرید فاخر و بر آن وقف کرد» (بیهقی، ۱۳۹۰: ۴۵۴). مناره طلای ایوان نادری را همان مناره ساخته سوری بن معتز می‌پندارند که در دوره صفویه به کلی مرمت شد (مولوی و همکاران، ۱۳۶۹: ۳۳). پس ساخت مناره از سوی سوری بن معتز (متوفی ۴۲۵ هـ.ق) صاحب دیوان خراسان در زمان سلطان مسعود غزنوی پیش از سال ۴۲۵ هـ.ق یعنی سال فوت سوری، صورت گرفته است. یعنی قبل از سال ۴۲۵ هـ.ق مسجد بالاسر در حد فاصله مناره و روضه منوره ساخته شده بود و از این رو نمی‌توان این مسجد را ساخته عراقی دانست که در سال ۴۲۷ و ۴۲۸ هـ.ق صاحب دیوان خراسان بوده است.

ه) از طرفی قرآن‌های وقفی در کتابخانه حرم وجود دارد که به صراحت به وجود مسجد در جوار قبه (روضه منوره) اشاره دارد. بدیهی است قرآن‌هایی که قبل از سال ۴۲۷ هـ.ق (زمانی که عراقی صاحب دیوان خراسان شده) بر حرم مطهر وقف شده، در رد دلیل ساخته شدن مسجد بالاسر از سوی ابوالحسن عراقی مفید واقع خواهد بود:

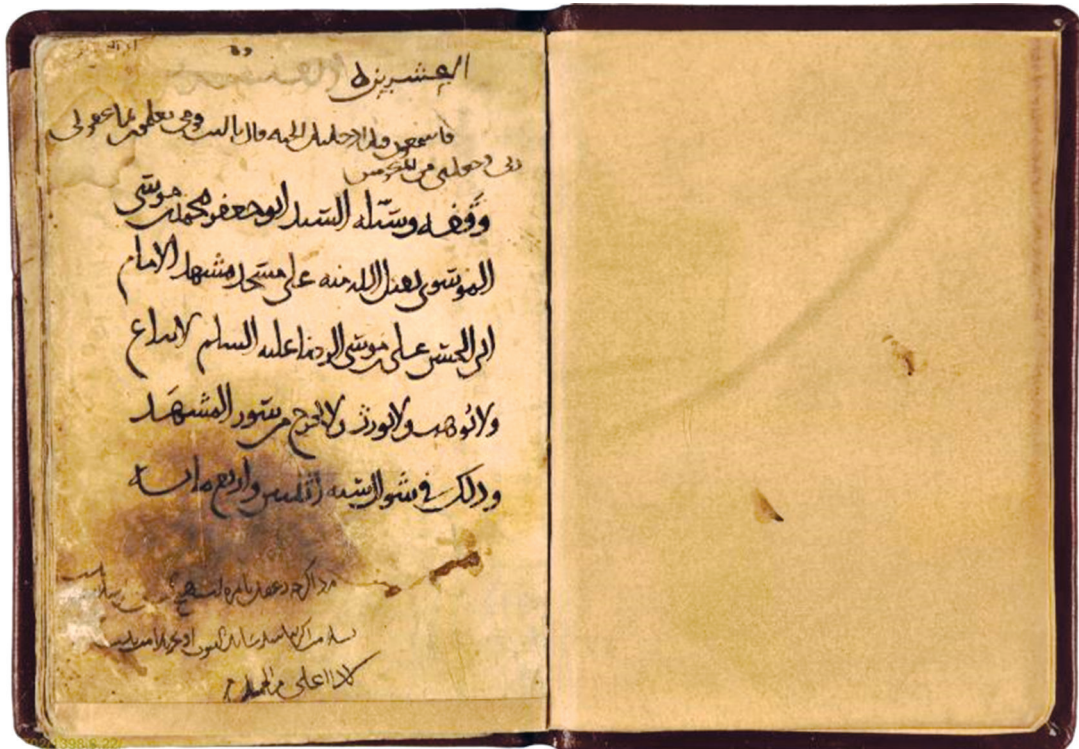
ا قرآن ابوجعفر موسوی سال ۴۰۲ هـ.ق

این قرآن سی‌پاره که اکنون تنها پنج جزء آن در کتابخانه آستان قدس رضوی باقی مانده، در شوال سال ۴۰۲ هـ.ق از سوی ابوجعفر موسوی بر حرم حضرت رضا علیه السلام، وقف شده است. متن وقف‌نامه آن به این شرح است: «وقفه و سبله السید ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی تقبل الله منه علی مسجد مشهد الامام ابي الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام لایباع و لایوهب و لایخرج من سور المشهد و ذلک فی شوال سنة اثنتین و أربع مائة» (کریمی‌نیا، ۷۷: الف ۱۳۹۹). ابوجعفر قرآن را وقف مسجد مشهد (مسجد بالاسر)، نموده و خروج آن را از محدوده باروی شهر ممنوع کرده است. این قدیمی‌ترین وقف‌نامه‌ای است که در آن به مسجد بالاسر اشاره شده است.

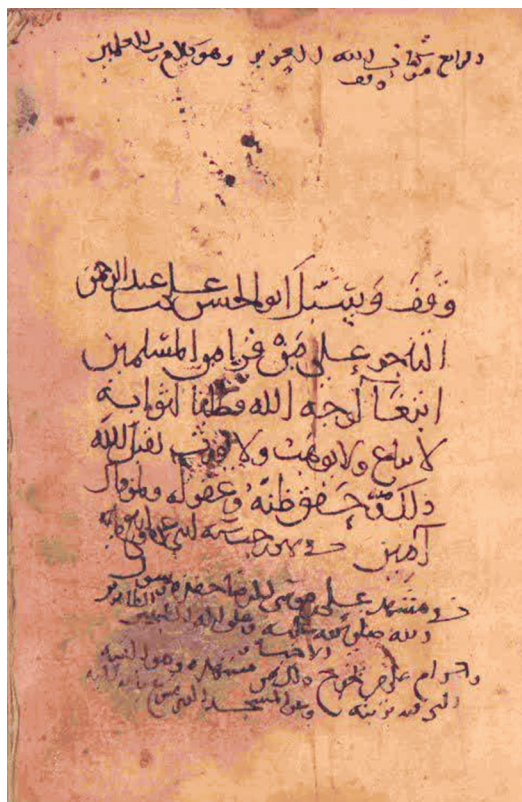
تصویر شماره ۱: نمونه‌ای از وقف‌نامه قرآن ابوجعفر موسوی (کریمی نیا، ۹۹: الف ۱۳۹۹)

تصویر شماره ۲: نمونه‌ای از وقف‌نامه قرآن ابوجعفر موسوی، نسخه قرآنی شماره ۴۸۷۸ (کریمی نیا، ۹۹: الف ۱۳۹۹)

ا قرآن عبدالرحمن التاجر سال ۴۱۲ هـ.ق

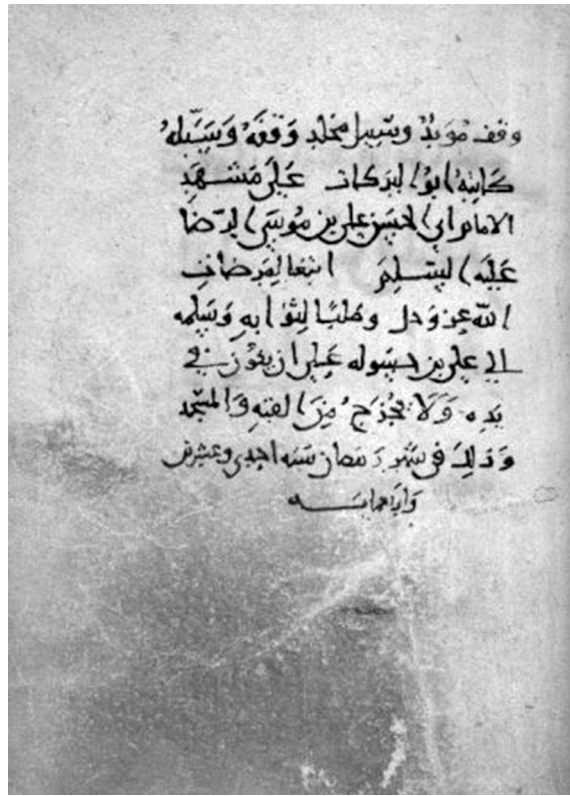
در وقفنامه قرآن سی پاره عبدالرحمن التاجر نیز این جمله قید شده است: «و حرام علی من یرج ذلک من مشهده و هو القبة التي فيه تربته و عن المسجد التي تشرع بابه إليه». از این رو، عبدالرحمن التاجر نیز به هنگام وقف قرآن بر حرم، اشاره می‌کند که خروج آن از محدوده قبه و مسجد، حرام است.

تصویر شماره ۳: نمونه‌ای از وقف‌نامه قرآن عبدالرحمن التاجر (جزوه قرآنی شماره ۳۳۱۶، کتابخانه آستان قدس رضوی)

ا قرآن ابوالبرکات سال ۴۲۱ هـ.ق:

این قرآن سی پاره در رمضان سال ۴۲۱ هـ.ق از سوی ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی بر روی کاغذ نوشته شده و بر حرم رضوی وقف شده است. اکنون ۱۸ پاره از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است. او از عالمان شیعی در قرن چهارم و ربع اول قرن پنجم هجری در نیشابور بوده و از جمله کسانی است که در سال ۳۶۷ هـ.ق در مشهد امالی را از شیخ صدوق آموخته است. متن وقف‌نامه‌ای که در این قرآن آمده، به این مضمون است: «وقف موبد و سبیل مخلد وقفه و سبله کاتبه ابوالبرکات علی مشهد الامام ابی الحسن علی بن موسی الرضا علیه‌السلام ابتغاء لمرضات الله عزوجل و طلبا لثوابه و سلمه الی علی بن حسوله علی ان یکون فی یده و لا یرج من القبه و المسجد ذلک فی شهر رمضان سنه احدی و عشرين و اربعمائه» (تصویر شماره ۴)، (کریمی‌نیا، ب ۱۳۹۹). ابوالبرکات در هنگام وقف، شرط نموده که قرآن از قبه و مسجد خارج نشود.

تصویر شماره ۴: وقف نامه قرآن ابوالبرکات؛ وقف نامه آغازین نسخه شماره ۳۳۲۴ (کریمی نیا، ۱۴۶: ۱۳۹۹)

نتیجه‌گیری:

منابع و کتب تاریخی و همچنین وقف‌نامه‌های قرآنی ابوجعفر موسوی، عبدالرحمن التاجر و ابوالبرکات بر وجود مسجد بالاسر در قبل از سال ۴۲۷ هـ.ق گواهی دارند. از این رو این مسجد نمی‌تواند توسط ابوالحسن عراقی که در سال ۴۲۷ هـ.ق صاحب دیوان خراسان شده، ساخته شده باشد. با توجه به حدیث بیان شده در عیون اخبارالرضا و خطبه‌ها و بیان احادیث توسط شیخ صدوق در شعبان ۳۶۷ و ذی‌الحجه ۳۶۸ هـ.ق در مسجد مشهد، مسجد بالاسر در دوره سامانیان وجود داشته است. بنابراین مسجد بالاسر همان مسجدی است که مقدسی آن را بهترین مسجد خراسان می‌داند و سازنده آن را عمیدالدوله فائق می‌خواند. با توجه به وجود مساجد جامع و بزرگ نوقان، طابران و نیشابور در خراسان، شاید نزدیکی مسجد بالاسر به قبر مبارک حضرت رضا علیه السلام و فضیلت نماز خواندن در مسجد بالاسر، موجب آن شده تا مقدسی، مسجد بالاسر را بهترین مسجد خراسان بداند. موضوعی که در کتیبه مرمت مسجد توسط عباسقلی خان هم به خوبی بدان اشاره شده است.

این مسجد فرخنده که بر مسجد اقصی دارد شرف از مشهد سلطان خراسان
 بنابراین باید بیان نمود که مسجد بالاسر توسط عمیدالدوله فائق در دوره سامانیان ساخته شده است.

جدول شماره یک: اشاره به وجود مسجد در جوار حرم (مسجد بالاسر) در طول تاریخ

ردیف	منبع	سال هـ.ق	توضیحات
۱	امالی شیخ صدوق	۳۶۷	جلسات بیان حدیث در ذی الحجه ۳۶۷ و شعبان ۳۶۸ هـ.ق
۲	کتاب احسن التقاسیم	۳۷۵	عمیدالدوله فائق نیز مسجدی بر آن ساخت که در همه خراسان به از آن نیست (مقدسی ج ۲، ۱۳۶۱: ۴۶۸)
۳	عیون اخبارالرضا	۳۸۱ م	فلما خرجنا من المسجد (شیخ صدوق ج ۱، ۱۳۸۷: ۳۲۰)
۴	قرآن وقفی ابوجعفر موسوی	۴۰۲	وقفه و سبله السید ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی تقبل الله منه علی مسجد مشهد الامام ابي الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام...
۵	قرآن وقفی علی بن عبدالرحمن التاجر	۴۱۲	و حرام علی من یرخرج ذلك من مشهده وهو القبة التي فيه تربته وعن المسجد التي تشرع بابه إليه
۶	قرآن وقفی ابوالبرکات	۴۲۱	ولا یرخرج من القبة و المسجد
۷	کتاب تاریخ بیهقی	۴۳۱	«به نوقان رفته و تربت رضا رضی الله عنه زیارت کردم، گور عراقی را دیدم در مسجد آنجا که مشهد است در طاقی پنج گزار زمین تا طاق و او را زیارت کردم» (بیهقی، ۱۳۹۰: ۵۸۰).
۸	قرآن وقفی حسین بن علی بن حسین بقالان	۵۱۴	فی المسجد المبنی فی هذا المشهد
۹	ابوالمجد سعید بن محمد بن موسی البراوستانی	۵۱۵	یقرأ فی الروضة الرضویه و المسجد المتصل بالقبة
۱۰	علی بن محمد المعروف بالسرکینی الرازی	۵۴۰	وقف علی المسجد المقدسه الرضویه النبویه الامامیه الطاهره علی بن موسی الرضا علیهما السلام و الصلوه المعروف بمشهد الطوس
۱۱	محراب زرین فام	۶۴۰	ساخت محراب مسجد بالاسر توسط علی بن محمد ابی طاهر
۱۲	پنجره فولادی زرکوب حدفاصل مسجد و بقعه	۸۱۷	امر بعمار هذ البنجره من خالص ماله السلطان الاعظم مالک الرقاب الامم معزالدین و الدین شاهرخ بهادر خلدالله ملکه
۱۳	نصب در چوبی و مرمت مسجد	۸۳۰	امر هذه بتجدید العماره للمسجد الشریف المرتضی الاعظم الاعلم سلطان النقباء فی العالم امیر عبدالحی بن امیر طاهر موسوی
۱۴	تعمیر و مرمت پنجره فولادی زرکوب	۹۸۴	واظن علی کافه العالمین بره عدله و احسانه و المال ایالت دستگاه محمدبیک موصلو ترکمان به تجدید مرمت یافت این پنجره مبارکه به اضافه آلات برنجی در تاریخ شهر جمادی الاخر سنه اربع و ثمانین و تسعمائه من الهجر کتیبه حسن بن رضا بن حاجی محمود الخادم

۱ منابع:

۲۳. بینش، تقی. ۱۳۴۶. «مسجد بالاسر». مجله نامه آستان قدس. شماره ۲۶-۲۷. ص ۶۰-۶۲.
۲۴. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. ۱۳۹۰. دیبای دیداری، متن کامل تاریخ بیهقی. تصحیح محمدجعفر یاحقی و سید مهدی سیدی فرخند. تهران: سخن.
۲۵. رضایی برجکی، اسماعیل. ۱۳۹۳. «مسجد بالاسر». دایرةالمعارف آستان قدس رضوی. جلد اول. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی. ص ۱۹۴-۱۹۶.
۲۶. سدیدالسلطنه. ۱۳۶۲. سفرنامه سدیدالسلطنه. به کوشش احمد اقتداری. تهران: به نشر.
۲۷. سیدی فرخند، سید مهدی. ۱۳۹۴. «حضرت رضا علیه السلام و حرم و موقوفات اولیه آن به روایت ابوالفضل بیهقی». فصلنامه پاژ. شماره ۱۷. ص ۱-۸.
۲۸. شیخ صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی. ۱۳۷۶. امالی. تصحیح محمدباقر کمره‌ای. تهران: کتابچی.
۲۹. _____ . ۱۳۷۸ ه. ق. عیون اخبارالرضا. تهران: نشر جهان.
۳۰. شیخی، علیرضا و احمد تندی. ۱۳۹۴. «تاریخ‌یابی در مسجد بالاسر آستان قدس رضوی براساس مطالعه تطبیقی ویژگی‌های کتیبه، نقش و ساخت آن با آثار شاخص چوبی و کاشی تزئینات معماری خراسان». پژوهشنامه خراسان بزرگ. سال ۶. شماره ۱۸. ص ۸۱-۹۲.
۳۱. صمدی، حبیب‌الله. ۱۳۵۱. راهنمای موزه آستان قدس.
۳۲. صنیع‌الدوله، محمدحسن خان. ۱۳۰۲. مطلع الشمس. چاپخانه دارالسلطنه.
۳۳. عطاردی، عزیزالله. ۱۳۷۱. تاریخ آستان قدس رضوی. جلد اول. تهران: انتشارات عطارد.
۳۴. کریمی‌نیا، مرتضی. الف. ۱۳۹۹. «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی ۱۲. ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی، عالم و ادیب شیعه در قرن چهارم و قرآن وقفی اش بر حرم رضوی در سال ۴۰۲ هجری». آینه پژوهش. سال ۳۱. شماره ۶. ص ۷۵-۱۰۵.
۳۵. _____ . ب. ۱۳۹۹. «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی ۹. یک عالم گمنام شیعی در قرن چهارم و پنجم هجری؛ ابوالبرکات الحسینی الجوری و کتابت قرآنی در ۴۲۱ هجری در نیشابور». آینه پژوهش. سال ۳۱. شماره ۳. ص ۱۷۰-۱۲۱.
۳۶. مقدسی، شمس‌الدین ابی‌عبدالله. ۱۳۶۱. احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم. ترجمه: علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
۳۷. مؤتمن، علی. ۱۳۴۸. راهنمای تاریخ آستان قدس. تهران: انتشارات بانک ملی.
۳۸. مولوی، عبدالحمید، محمدتقی مصطفوی و ابراهیم شکورزاده. ۱۳۶۹. «سیر تحول معماری و توسعه آستان قدس رضوی». ترجمه، رجبعلی یحیایی. میراث جاویدان. سال ۱۷. شماره ۶۵. صص: ۳۲-۴۹.